

ним є створення, а не лише декларування, належних конституційно-правових умов, які забезпечать ефективний механізм реалізації форм впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів. Попри реформаторський потенціал нормативно-правових положень чинного законодавства України, які надають можливість громадськості здійснювати вплив на прийняття нормативно-правових актів, ці нормативні положення здебільшого мають декларативний характер й, на жаль, незабезпечені ефективним механізмом їх реалізації.

УДК 94(477)

А.В. Резніков

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ Й ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТА РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ (XI – КІНЕЦЬ XVIII СТ.)

Аналізується історія розвитку й практика застосування покарань за різні злочини в Середньовічній та Ранньомодерній Україні. У конкретних історичних умовах розглянуто генезис мети покарання, його сутність та види, основні закономірності становлення.

Ключові слова: *покарання, кровна помста, поток, смертна кара, конфіскація майна, позбавлення волі, заслання на каторгу.*

Анализируется история развития и практика применения наказаний за разные преступления в Средневековой и Раннемодерновой Украине. В конкретных исторических условиях рассмотрен генезис цели наказания, его сущность и виды, основные закономерности становления.

Ключевые слова: *наказание, кровная месть, поток, смертная казнь, конфискация имущества, лишение свободы, ссылка на каторгу.*

This article analyzes the history of development and practice of application of penalties for various types of crimes in Medieval and Early Modern Ukraine. The genesis of the purpose of punishment, its nature and types, basic laws of formation are considered in the specific historical conditions.

Key words: *punishment, deadly feud, flow, death penalty, property confiscation, imprisonment, Botany Bay.*

Споконвіку держава веде боротьбу з тими, хто порушує закон, унаслідок чого людуству відомо багато систем покарань і його конкретних видів. В умовах реформування сучасного кримінально-правового законодавства, вивчення досвіду минулих поколінь може стати запорукою підвищення його якості, зокрема, у питаннях ефективності розвитку інституту покарання. Цікавим із точки зору дослідження цих процесів є період з XI – кінець XVIII ст., коли кримінальне право в українських землях базувалося на різних правничих джерелах, знало різні системи і види покарань.

У контексті загального розвитку кримінального права або безпосередньо інститут покарання в українських землях у XI – кінці XVIII ст. вивчали як фахівці минулого¹, так і представники сучасної історико-правової науки². Проте й досі відсутнє дослідження узагальненого характеру, присвячене зазначеній проблемі.

Основними джерелами вітчизняного права в Київській державі були: звичаєве право, договори (з іншими державами, поміж князями, між князем і народом), князівські устави й уроки, вічеві постанови, візантійські збірники церковного права тощо. Але найважливішою пам'яткою давньоруського права вважається Руська Правда, яку традиційно поділяють на три редакції: Коротку, Просторову та Скорочену. У 30-ті роки XI століття Ярослав Мудрий здійснив першу спробу уніфікувати різноманітні правові документи й запровадив єдину систему покарань за передбачені в ній злочини. Пізніше його сини доповнили Правду Ярослава Мудрого, уклавши Правду Ярославичів. Обидві ці частини складають збірник, відомий як Коротка Правда.

Найдавнішим видом покарання була кровна помста потерпілого або його родичів, яка передбачала вчинення аналогічних дій щодо винуватого та знайшла своє відображення у тексті Руської Правди, зокрема, у статті першої Правди Ярослава Мудрого. Однак слід зазначити, що ця стаття містить й альтернативну кровній помсті норму: "аще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову". Проте альтернатива грошового відшкодування в цьому випадку не заперечує помсту як вид покарання. Хоча правильно й те, що поступово Київська держава забороняє вдаватися до помсти, що зафіксовано в ст. 2 "Просторової Правди", яку пов'язують з іменем Володимира Мономаха.

Після смерті Ярослава Мудрого грошові стягнення стають основним видом покарання. Віра, продаж, урок, головщина – види покарань, розмір яких коливався від 3 до 80 гривень залежно від того, хто і який злочин скоїв. Віра і продаж призначалися для надходження до князівської казни, тому розміри цих штрафів чітко фіксувалися в законі. Урок і головщина призначалися для безпосереднього відшкодування збитків, заподіяних сім'ї потерпілого, і їхні розміри чітко не визначалися.

¹ Див.: Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях 1529, 1566 и 1588 гг. – К., 1894; Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. – К., 1875; Малиновский И. Лекции по истории русского права. – Ростовь-на-Дону, 1918; Д-ській А. Система карательныхъ мъръ въ Запорожьи // Киевская старина. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 442 – 459 та ін.

² Див.: Любченко Д. І. Система майнових покарань у кримінальному праві України другої половини ХУІ – ХVІІІ ст. // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 28. – С. 232 – 239; Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648-1657 роки) // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4. – С. 120-126; Кудін С.В. Становлення і розвиток кримінального права України у Х- першій половині ХVІІ ст. : Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К, 2001 та ін.

Вищою мірою покарання за Руською Правдою були потік (вигнання злочинця разом із сім'єю з громади) і розграбування (конфіскація його майна). Потік і розграбування були насправді суворим покаранням, оскільки вигнання відривало людину від її соціально-економічних коренів, позбавляло всіх прав, що в тих умовах передбачало ймовірну загибель. Такий вид покарання призначався конокрадам, палиям, розбійникам і виходив із родоплемінного етапу розвитку багатьох народів.

Смертна кара в нормах Руської Правди не трапляється, хоча не виключалася можливість вбивства злочинця на місці скоєння злочину. Крім того, відомо чимало прикладів, коли великі київські князі вдавалися до страти винних у повстаннях проти них. Існувала і своєрідна "відкладена" смерть для бідних. Зокрема, той, хто самостійно чи за допомогою родичів, громади не міг сплатити виру (штраф), мусив жити в борговій ямі (реальній) до смерті. Деякі дослідники змішують поняття смертної кари і кровної помсти, однак, варто погодитися з В. Єрмолаєвим, який аргументовано їх розрізняє¹.

Якщо в Київській державі головною метою покарання було вирівнювання завданої моральної і матеріальної шкоди та повнення княжої казни, то в литовсько-польський період розвитку українських земель метою покарання стає залякування, що з-поміж іншого мало сприяти попередженню скоєння злочинів. Розгалужену систему штрафів витіснили смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі тощо. Уже в ст. 1 Судебника 1468 р. князя Казимира, одного із основних правових джерел Литовського князівства, міститься норма, що передбачає найбільш тяжке покарання – смертну кару. Прийняття Литовських Статутів (1529, 1566, 1588 рр.) виявило посилення кримінально-правової репресії на законодавчому рівні: смертна кара за першим Литовським Статутом застосовувалась у 20 випадках, за другим – у 60, за третім – у 100². Надто поширеними стають тілесні покарання, серед яких розрізняли болісні (биття батогами, палицями, різками) і калічніцькі (відрубання руки, відрізування вуха, носа). Застосовувалися вони, зазвичай, стосовно представників непривілейованих станів.

Із середини XIV ст. як джерела кримінального права в українських землях стають відомими Магдебурзьке право і Саксонське Зерцало, що відрізнялися крайньою жорстокістю покарання. Згідно із Саксонським Зерцалом, наприклад, навіть дрібна крадіжка (ціною менше 3 зл.) мала каратися клеймуванням обличчя, відрізанням вуха тощо. Зауважимо, що Магдебурзьке

¹ Детальніше див.: Єрмолаєв В.М. До питання про покарання за "Руською Правдою" // Правова держава Україна: проблеми і перспективи розвитку: короткі тези доповідей та наукових повідомлень Республіканської науково-практичної конференції 9-11 листопада 1995 р. – Харків, 1995. – С. 81.

² Див.: Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко. – 3-тє вид., стер. – К., 2001. – С. 91-92.

право не давало злочинцеві можливості боронитися строком давності при скоєнні злочину ("уварованная вещь давністю не теряется"), на відміну від, скажімо, Литовського Статуту 1588 року, згідно з яким особа, яка скоїла певні злочини (серед них і крадіжки), не мала бути покарана, якщо скривджений (або його родичі) не зверталися до суду протягом трьох років.

До злочинців застосовувалося також покарання у вигляді позбавлення волі у в'язниці. Мабуть, слід погодитися з О. Кістяківським, що спочатку тюремне ув'язнення було викликане тими ж переконаннями та метою, які мало застосування смертної кари й тілесних покарань: помститися, нагнати страху, повільно або негайно знищити злочинця, позбавити його можливості шкодити суспільству і, зрештою, досягти мети самозбереження¹. За Литовськими статутами тюремне ув'язнення застосовувалося на термін не більше 1 року і 6 тижнів. Проте тривалість перебування у тюрмах на українських землях точно визначалася далеко не завжди. У джерелах часто згадуються недостатньо визначені вироки: "засудив до турми на кільконадцять недель", "в'язеннем тюремним скаралисмо" тощо².

До представників шляхти застосовувалося покарання у вигляді позбавлення прав і честі, що називалося "виволанням". "Виволання" супроводжувалося публічним оголошенням вироку та призводило до громадянської смерті засудженого. Засуджені до такого виду покарання позбавлялися всіх прав і привілеїв та виганялися тимчасово або назавжди за межі певної території. В українських землях жителям не дозволялося "жадного сполкованя ани обцованя" із вигнанцем, а сам він оголошувався "безецным", тобто позбавленим честі. Нерідко водночас передбачалася також конфіскація майна виволанця та інші види додаткових покарань. Конфіскація могла бути й самостійним видом покарання. Її призначали за вчинення багатьох державних та військових злочинів.

Відзначаючи певну жорстокість покарання того часу, слід зауважити, що вона була спрямована головним чином проти феодално залежного населення, а не панівної верхівки. На відміну від цього, Запорізька Січ стала спробою утворення суспільства, побудованого за принципом соціальної рівності, зокрема стосовно покарань винних. Джерелом права тут було звичаєве право, оскільки запорожці, як відомо, не визнавали писаних законів і замінювали їх "здоровим розсудом і введеними звичаями". Вищою мірою покарання на Січі була страта. Саме із звичаю дослідники виводять не тільки окремі її види (закопування живцем і різні варіанти повішення), але й можливість врятуватися від неї (якщо жінка погоджу-

¹ Див.: Кістяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. - К., 1875. - Т.1. - С. 353.

² Детальніше див.: Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис). - Луганськ, 2006. - С. 134.

валася взяти засудженого до страти козака в чоловіки). Поширеними були й тілесні ганебні покарання, коли "... до ганебного стовпа та київ засуджувались особи, які вчинили крадіжку або сховали вкрадені речі..."¹.

Схожими на покарання запорізьких козаків були й звичай донських козаків, які почали оселятися на території сучасних Луганської та Донецької областей із кінця XVI ст. Це були, переважно, біглі селяни, солдати, розкольники, злочинці та інші вихідці з Московської держави та Речі Посполитої, що знаходили свій притулок по ріці Сіверський Донець та її протоках. Не маючи писемних законів та будь-яких постанов, вони замість них "управлялись обычаями, старими поверьями, на совести и здравом смысле основанными..."². Покарання до злочинців застосовувалися згідно із тяжкістю злочину. За такі злочини, як зрада, розбій, убивства винних страчували – вішали або розстрілювали. Найпоширенішою стратою було утоплення (саджати "в куль, да в воду"). За менш тяжкі злочини, згідно з казацьким звичаєм, до винного застосовували тілесні покарання у вигляді биття "ослопьями". Аж до другої половини XVIII століття злочинці серед донських козаків карали за "войсковим обыкновением", тобто за звичаєвим правом³.

Простими й суворими були покарання під час Визвольної війни, яку вів наш народ у середині XVII ст. Виникають нові джерела права: гетьманські універсали, у яких з'являються й нові склади злочину, а саме: зрада повсталому народу, невиконання військових наказів тощо. Зрадників усіх рівнів і рангів карали смертю. Водночас, варто вказати на особливості застосування смертної кари, відображеної у нормах гетьманських універсалів, зокрема, у них не фігурують види кваліфікованої смертної кари, що дозволяє твердити про відсутність залякування як мети покарання. Трапляється лише проста форма смертної кари – відсікання голови та повішення. Однією з особливостей системи покарань за гетьманськими універсалами є і відсутність таких покарань, як позбавлення честі або вигнання. Це пояснюється тим, що під час національно-визвольної війни відбувалися процеси демократизації суспільного життя, руйнування феодально-кріпосницьких відносин. Як наслідок, усі стани населення були урівнені в правах, отже, шляхетські станові привілеї скасовувались, зокрема, і виняткове право шляхти на честь. Честь тепер стає надбанням кожного стану, а в тому розумінні, у якому вона довгий час існувала за польсько-литовської доби під час визвольних намагань українського народу середини XVII ст. нівелюється⁴.

¹ Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 1. – С. 192.

² Див.: Броневский В.В. История Донского войска. Книга в 4-х частях. Ч. 1: Начало и происхождение Донских Казаков (1520-1540 гг.). – СПб, 1834. – С. 46.

³ Див.: Беніцький А.С. Історія розвитку кримінального законодавства щодо причетності до злочину на території України. – Луганськ, 2013. – С. 145.

⁴ Див.: Любченко Д.І. Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. //

Після входження до складу Російської держави Лівобережної України, яку українці називають Гетьманщиною, на її території поряд із законами, що діяли тут раніше (насамперед Литовським статутом 1588 р. та Магдебурзьким правом), поступово розповсюджуються й правничі норми російського законодавства, зокрема й безпосередньо пов'язані із практикою покарання. Покарання в Російській державі також виходили з правової теорії залякування та відплати за скоєне. Безперечно це стосується і Соборного Уложення 1649 року, що стає одним із джерел кримінального права на українських землях. У ньому було передбачено різноманітні види як простої, так і кваліфікованої смертної кари, а також тілесні покарання. Водночас розширюється коло покарань, пов'язаних із позбавленням волі; з'являється заслання до Сибіру.

Артикул воїнський 1715 року Петра I продовжив політику посилення покарання, перевершивши за жорстокістю всі попередні російські правові акти. Для порівняння, якщо згідно із "Соборним Уложенням" 1649 року смертна кара застосовувалась у 60 випадках, то "Артикул воїнський" передбачав її вже у 122 випадках (у 62 – із визначенням виду страти, а в 60 – без такого визначення – "казнить смертю")¹. Проте й тут знаходимо такі види покарання, як "сослание на каторгу", "сослание на галеру" (тут "каторга" та "галера" одне й те ж). Причому в деяких випадках російське законодавство того часу навіть замінює смертну кару каторжними роботами, скасовуючи відповідні положення Литовського статуту 1588 р. Так, петровський указ із питань кримінального права від 19 листопада 1721 року, що мав безпосереднє значення для судочинства Гетьманщини, передбачав для розбійників, які не скоїли вбивство, покарання у вигляді виривання ніздрів й заслання на довільну каторжну роботу (для порівняння Статут призначав за це смертну кару)².

Заслання як вид покарання включається і в українську збірку "Права, по которым судится малороссийский народ" 1743 р. (далі – "Права..."), першого кодексу українського права, який, на жаль, так і не набув чинності. "Права..." передбачали досить розвинуту систему покарань, що, окрім заслання, включала смертну кару (що поділялася на просту й кваліфіковану), ув'язнення, церковну спокуюту, вигнання, майнові покарання та інші. Як і раніше, при призначенні покарання враховувалося соціальне становище злочинця й потерпілого. Узагалі, кримінально-правові закони, що були чинними на той час, носили виражений класовий характер і продовжували традицію феодала-

---

Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково-практичний збірник / Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України. - К., 2011. - № 1 (57). - С. 50.

¹ Див.: Исаев И.А. История государства и права России: полный курс лекций. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 1994. - С. 59-119.

² Див.: Гуржий О. Українська козацька держава в другій половині XVII - XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996. - С. 162.

льного суспільства, де найперше охоронялися права владної верхівки, а тому міра покарання була різною для простолюдинів і володарів.

У 1764 році Гетьманщину було ліквідовано. Відповідно до указу Катерини II "Установи для управління губерній" від 7 листопада 1775 року на території Російської імперії було встановлено новий судовий устрій. В Україні цей документ набув чинності у 1783 році, після чого розпочалося інтенсивне запровадження норм російського права, що призвело до усунування системи покарань, повернення жорстоких їх видів. За Павла I судову систему в Росії знову було змінено. Відповідно до царського указу "О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам" в українських землях відновлювалося судочинство, яке діяло до реформи 1783 року. Однак так тривало недовго. У 1840-1842 роках було введено в дію "Свод законов Российской империи". Джерелом кримінального права в Україні став 15-й том Зводу законів та введене в дію в 1846 році "Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года".

Отже, інститут покарання в українських землях в XI – кінці XVIII ст. відзначався достатньою динамічністю і залежав від певних умов і конкретних обставин. Відповідно до них змінювалися мета та види покарання. І якщо спочатку як майже всеосяжний вид покарання використовували систему різноманітних штрафів, метою якої було відшкодування завданих матеріальних і моральних збитків потерпілому та поповнення княжої казни, то в подальший період розвитку покарання стає жорстокішим та менш гуманним, що обумовлювалося метою залякування. Окрім того, система покарань у період феодалізму була побудована за класовим принципом, оберігаючи інтереси панівної верхівки. Виняток складали періоди, пов'язані з існуванням Запорізької Січі та національно-визвольної війни середини XVII ст. Подібне було наслідком демократизації суспільного життя та намагання зруйнувати феодально-кріпосницькі відносини.

УДК 342.572

В.Л. Федоренко

**ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ІНСТИТУТУ ЛОБІЮВАННЯ
В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА
НОРМОПРОЕКТНІ АСПЕКТИ**

У статті аналізуються проблеми теорії та практики легітимізації інституту лобіювання в незалежній Україні. Досліджуються основні законодавчі ініціативи 1999-2010 років щодо прийняття спеціального закону про лобіювання в Україні. Визначаються перспективи прийняття нового закону про лобіювання в контексті реалізації положень Антикорупційної стратегії на 2014-2017 роки про легітимізацію правових засад лобіювання в Україні. Аналізуються фундаментальні теоретико-методологічні проблеми внормування інституту